

Várady Endre
ANGYALI VENDÉGEK
 A Zsid 13,2 vallás- és kortörténeti háttere¹

*A vendégszeretetről meg ne feledkeztek, mert ezáltal egyesek –
 tudtukon kívül – angyalokat vendégeltek meg.
 τῆς φιλοξενίας μὴ ἐπιλανθάνεσθε, διὰ ταύτης γὰρ ἔλαθόν
 τινες ξενίσαντες ἄγγελους.*

A vendégszeretet témaköre, noha nincs a bibliai írásmagyarázat homlokterében, mintegy búvópatak-rendszerként vagy csatornahálózatként át- meg átszövi mind az ó-, mind az újszövetségi Szentírás egészét.

A fenti mondatot és annak nyomán a felvetett témát tanulmányozva, két előzetes kérdés máris felvetődik. Vajon miért van jelen a Bibliában a vendégszeretet témaköre ilyen erősen és stabilan, akár a látens, akár az explicit szakaszokra gondolunk? Másfelől, mi a szerepe tágabb szakaszunknak a Zsidókhöz írt levélben, holott annak elsődleges és domináns mondanivalója Jézus Krisztus váltságáldozatával és az ezt valló zsidók vívódásaival, kihívásaival kapcsolatos?

Az utóbbira egyszerűbb a válasz. Nyilvánvaló, hogy a Zsidókhöz írt levél 1–12. fejezete és a 13. között törésvonal húzódik, ami leginkább a hirtelen műfaji váltással magyarázható,

tudniillik a homíliajellegű nagyobb egységet követően egy episztola-szerű záradékkal van dolgunk. Ugyanakkor fontos megállapítani, hogy nem csupán egy appendix a 13. fejezet, hanem integráns része az egész levélnek, ugyanis a homíliarész központi érvelése és kultikus diskurzusa új lendületet nyer, amikor a gyülekezetet a prédikációs fejtegetés következtetéseihez megélésére hívja fel a szerző. Ezzel egyúttal azt az általánosan érvényes állítást fogalmazza meg, miszerint a teológiai érvelés gyakorlati következményei képezik a valódi istentisztelet alapját.

Az előbbi kérdés megértéséhez mindenekelőtt a vendégszeretet (φιλοξενία) ókori koncepcióját szükséges bemutatni. A kifejezés gyöke az „idegen-t” (ξενος) jelölő szó, amely könnyen belátható módon, logikailag szinonim a „vendég”-gel. Így egyaránt ebből az alapszóból származik az „elszállásol” (ξενίζω), illetőleg a „szállás” (ξενία), valamint a – jövevényszóként is meghonosodott – „idegengyűlölet” (xenofóbia) kifejezés. A görög xenos latin megfelelője, a „hostis” visszaköszön több indo-európai élő nyelvben, úgy, mint azt a „vendég” meghatározására használatos német „Gast” és az angol „guest” kifejezés is mutatja.

A terminus egyidős a „helybéli kontra idegen” szociológiai tapasztalattal. Már a műkenéi kultúrától kezdve tetten érhető ez a jelenség.² A görögök a civilizáltságot az istenfélelemben és az idegenszeretetben fogalmazták meg.³ Mindez a primitív, barbár kultúrák kontrasztjában érthető meg, amelyekben az idegent eleve ellenségnek tekintették, minek nyomán a helybéliek és az idegenek kölcsönös félelmet és ellenállást tanúsítottak egymás iránt.³

Az idegenek felé megnyilvánuló vendégszeretetet nem csupán filantróp cselekedetnek minősült, hanem vallásos tettnek is,⁵ ugyanis az idegent az istenek hírnökének tekintették, s mint ilyennek – az istenek iránti tiszteletükben és félelmükben – feltétel nélküli vendéglátást kínáltak fel.⁶ Így alakulhatott ki az azóta is szinte minden vallásban megfigyelhető motívum, hogy a szenthelyek, templomok, oltárok menedékként szolgálnak az – amúgy ismeretlen – idegennek, következésképp bármely menekültnek. Egyszóval, az idegen a vallás oltalmát élvezi.

Ezt a korabeli felfogást illusztrálja a következő homéroszi részlet: „mert Zeusztól ér ide minden koldús és idegen.”⁷ A főisten nevéhez idővel jóformán állandó jelzőként társult a „vendégszerető”, így a görög irodalomban gyakorta „Zeusz Xeniosz”, római megfelelője szerint pedig „Jupiter Hospitalis” formában találkozhatunk vele.⁸

Még a bibliai irodalomban is nyomát találjuk a mitológiai szereplő efféle megjelenésének: „Azért küldte, hogy megszenteltelente a jeruzsálemi templomot és nevezze az olimpiai Zeusz templomának; a Garizim hegyén álló templomot pedig a **Vendégszerető Zeusz** templomának – minthogy az ott lakók is ezt kérték.” (2Makk 6,2)

E koncepció továbbfejlődésének következő lépéseként a felbukkanó idegent immár nem csupán az istenek követeként jegyezték, hanem úgy vélték, hogy személyesen maguk az istenek látogatják meg az embereket, idegen vándorok áruháját magukra öltve, ezáltal sok görög-római legendának alapot szolgáltatva. Szintén Homérosz tollából származik a következő idézet: „Mert hisz az **istenek** is járják sokféle alakban messze vidékről jött **vándorként** városainkat, s vizsgálják, kik a döllyfösek és kik a jóraigyekvők.”⁹

Ugyanez a gondolatvilág tükröződik a római mitologikus irodalomban is: „Arra halandó képében Jupiter s vele pálcás gyermeke jött, Atlantiades, de levette a szárnyát. Kértek ezer házban pihenőt és éjjeli szállást, zártak ezer házat reteszek; hanem egy befogadta mégis a két istent, csak sásfedeles kicsi kunyhó, ám jó Baucis anyó s vele egykoru férje Philemon házaskor ott lettek még ifjan...”⁹

Az előbbiek fényében nyer értelmet a modern kor olvasója előtt Pál és Barnabás különleges, lisztrai incidense: „Amikor a sokaság látta, amit Pál tett, likaóniai nyelven így kiáltottak: „Az istenek jöttek le hozzánk emberi alakban!” Barnabást Zeusznek mondták, Pált pedig Hermésznek, mivel ő volt a szóvivő.” (Acta 14,11–12) A városbéliek hirtelen szándékának háttérében nyilvánvalóan az Ovidius által megénekelte, tragikus végkimenetelű eset megismétlődésének elővigyázatos elkerülése húzódik.

A göröggel hozzátvetőleg egyidős zsidó kultúrtörténetben is erősen jelen van a filoxenia koncepciója, még ha nem is egymással kompatibilis terminológiával, de a történetek motívumait tekintve felismerhető módon.

A zsidókhoz írt levél szerzője zsidó hívőket céloz meg üzeneteivel, jóllehet maga egyértelműen a görög műveltséget is magáénak tudhatja. Ilyenformán mindkét kultúrkörben otthonosan mozgott, tehát azok elemeit, hagyományait integrálja

mondandójába. Amikor a mottóként szolgáló igeszakaszban „egyeseke”-et (τινες) említi, a kor hallgatósága előtt jól ismert ószövetségi esetek elevenedhetnek meg, úgynevezett angyali találkozások-megvendéglős történetek. Elsőként Ábrahámé, aki „fölemelte tekintetét, és látta, hogy három férfi áll előtte. Amint meglátta őket, eléjük futott a sátor bejáratától, földre borult, és így szólt: Mindjárt hozatok egy kis vizet, mossátok meg a lábatokat, és döljjetek le a fa alá! Én meg hozok egy falat kenyeret, hogy felüdüljete, és úgy menjete tovább...” (Gen 18,2–5) E történet következő epizódjában Lót a főszereplő, ahol már nyíltan angyalokként nevezi meg az Írás az addig titokzatos férfiakat: „A két angyal estére Sodomába érkezett, Lót pedig éppen Sodoma kapujában ült. Amint meglátta őket Lót, fölkelt, eléjük ment, és arccal a földre borult. Térjete be, Uraim, szolgátok házába, töltsétek itt az éjszakát, mossátok meg a lábatokat! Reggel majd fölkelhettek, és utatokra indulhattok.” (Gen 19,1–2) A bírák korából úgyszintén két hasonló eset maradt fenn, mottónk tartalmát gazdagítva: Gedeoné és Menóahé. „Azután eljött az Úr angyala, és leült Ofrában a cserfa alatt... Ekkor Gedeon elment, és elkészített egy kecskegidát, meg egy véka lisztből kovásztalan kenyeret... azután kivitte hozzá a cserfa alá, és odatette eléje.” (Bír 6,11–19) „Akkor Mánóah ezt mondta az Úr angyalának:

Szeretnék téged itt tartani és egy kecskegidát készíteni neked. ... nem tudta Mánóah, hogy az Úr angyala az.” (Bír 13,15–16)

Három lényeges megfigyelést tehetünk a tárgyalt szempontunk alapján.

1. Igen sok esetben az Úr akaratának kinyilatkoztatása vendéglátási epizódhoz kötődik, úgy, mint például az Ábrahámnak szóló Izsák-ígéret vagy a feleségkereső küldetés Izsák számára.¹¹
2. Az Úrral való szent találkozások valamiféle étkezési jelenethez kapcsolódnak,¹² amelynek mind a rabbinikus irodalomban,¹³ mind az újszövetségi Szentírásban visszhangjai figyelhetők meg.¹⁴
3. Az ószövetségi prófétai művekben jellemzően megjelenő idealista kép szerint Isten vendégül látja a népeket, s ekkor valósul meg a tökéletes shalom (vö. Ézs 49,12). Ennek tipikus újszövetségi visszhangjaként értelmezhetjük az Isten országának kiteljesedésére vonatkozó mennyei vacsora képét. „De mondom néktek, hogy sokan eljönnek napkeletről és napnyugatról, és asztalhoz telepednek Ábrahámmal, Izsákkal és Jákóbbal a mennyek országában.” (Mt 8,11)

Az imént idézett szakasz is alátámasztja, hogy Ábrahám a vendéglátó archetípusává lett. Vö. a Lk 16,22-ben Ábrahám kebelének motívuma, mint a szegényt befogadó közeg jelenik meg. A rabbinikus irodalom tanúsága szerint Ábrahám volt

az utazó vándorok számára létrehozott fogadók alapítója, az 1Móz 21,33-ban szereplő tamariszkuszfa pedig a vándorok éhségét enyhíteni hivatott gyümölcsöt termettek.¹⁴ Ugyancsak Ábrahámnak tulajdonítják az asztali imádság szokásának kialakítását.¹⁶

Szembetűnő az ószövetségi Szentírás „jövevényiség”-konceptiója, amelynek szerves része az is, hogy Izrael népe identitásának fontos alkotó eleme a zarándoklét megélése, miközben az Úr a vendéglátó szerepét tölti be. „A földet senki se adja el véglegesen, mert enyém a föld, ti csak **jövevények** és zsellérek vagytok nálam.” (Lv 25,23) Ezzel rezonál a deuteronomista hitvallás: „Bolyongó arámi volt az őszám...” (Dt 26,5) illetve a törvény ide vonatkozó rendelkezésének megokolása: „Ha jövevény tartózkodik nálatok az országban, ne legyetek hozzá kegyetlenek! Olyan legyen a köztetek tartózkodó jövevény, mint a közületek való bennszülött! Szeressétek, mint magatokat, mert **jövevények voltatok** Egyiptomban.” (Lv 19,33–34) Egyenes ági leszármazásán láthatjuk ennek az Újszövetségben is, amikor a „ξενοι και παροικοι” összetétellel találkozunk: „Ezért tehát nem vagytok többé **idegenek és jövevények**, hanem polgártársai a szenteknek és háza népe Istennek.” (Ef 2,19) Ilyenképpen elősegítette a vendégszeretet gyakorlását, hogy az első század keresztényei is önmagukat Isten vendégeiként határozták meg.¹⁷

Az, hogy az Atya és
Jézus Krisztus egyaránt
jövevényként aposztrofálja magát,
– a kortörténeti előzményeket
tekintve – a legerőteljesebb
motivációja a személyválogatás
nélküli vendégszeretet
gyakorlásának.

Mindennek komplementere az a tézis, miszerint maga Isten is jövevény a földön, mivel Teremtőként nem része a világnak, hanem felette áll.¹⁸ Jézus vallomásai¹⁹ egybecsengenek ezzel: „tudom, honnan jöttem, és hová megyek, ti azonban nem tudjátok, honnan jövök, vagy hová megyek” (Jn 8,14); „Az én országom nem e világból való: ha ebből a világból való volna az én országom, az én szolgálaim harcolnának, hogy ne szolgáltassanak ki a zsidóknak. De az én országom nem innen való.” (Jn 18,36) Az, hogy az Atya és Jézus Krisztus egyaránt jövevényként aposztrofálja magát, – a kortörténeti előzményeket tekintve – a legerőteljesebb motivációja a személyválogatás nélküli vendégszeretet gyakorlásának. Az újszövetségi Szentírásban számos helyen felszínre tör e téma, amely az eddig mondottak fényében átüt a közkeletűbb – ha úgy tetszik: elsődleges – írásmagyarázati jelentéssíkokon, ilyenformán immár könnyebben felismerhető. Jézus szájából a két – e tekintetben – legbeszédesebb szakasz a tanítványok kiküldése alkalmával, illetve a végső ítélettel kapcsolatban mondott prédikációja. „Aki titeket **befogad**, az engem fogad be, és aki engem fogad be, az azt fogadja be, aki elküldött engem. Aki befogad egy prófétát azért, mert az próféta, prófétának járó jutalmat kap; aki pedig egy igaz embert fogad

be azért, mert az igaz, igaz embernek járó jutalmat kap. Aki pedig csak egyetlen pohár friss **víz** ad inni egynek e kicsinyek közül, mert az tanítvány: bizony, mondom néktek, semmiképpen sem fogja elveszteni jutalmát.” (Mt 10,40–42) „Mert éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, **jövevény voltam, és befogadtatok... jövevény voltam, és nem fogadtatok be, méztelen voltam, és nem ruháztatok fel, beteg voltam, börtönben voltam, és nem látogattatok meg.**” (Mt 25,35-43) Utóbbi szakasz mutatja, hogy a vendégszeretet gyakorlása, illetve elmulasztása nem kisebb jelentőségű, mint az utolsó ítélet egyik fő kritériuma.²⁰ Továbbá, az emmausi tanítványok történeteként ismert perikópa úgyszintén új értelmezési hangsúlyokat nyer, ha a vándorvendég Jézus személyét és a szállásra invitálás-vendéglátás motívumát tekintjük (Lk 24,13–30). Nem téveszthető szem elől az sem, hogy a gyülekezeti tisztségviselők alkalmassági és jellemkritériumai között előkelő helyen szerepel a vendégszeretet. „Szükséges tehát, hogy a püspök legyen ... **vendégszerető...**” (1Tim 3,2) „Az özvegyasszonyok közé csak olyat szabad bejegyezni, aki ... mellett jó cselekedetei tanúskodnak, ... ha **vendégszerető** volt...” (1Tim 5,9–10) „A püspök ugyanis, mint Isten sáfára legyen feddhetetlen, **vendégszerető...**” (Tit 1,7–8) Természetes, hogy a gyülekezetek vezetőinek különösen jeleskedniük kellett e téren, ha generálisan minden keresztény hívőtől elvárt magatartásforma volt ez. „A szentekkel vállaltok közösséget szükségükben, gyakoroljátok a **vendégszeretetet.**” (Róm 12,13) „Legyetek egymással **vendégszeretők** zúgolódás nélkül” (1Pt 4,9) A kora kereszténység hitvallásosságának és kegyességének elemi része volt tehát a vendégszeretet gyakorlása, aminek pozitív példáját adják a galaták: „**úgy fogadtatok, mint Isten angyalát, mint Krisztus Jézust.**” (Gal 4,14b)

Sőt, nem csupán a krisztusi tekintély nyomán, hanem eleve, kvázi kulturálisan átörökölt és elvárt, ennél fogva folyamatosan működő rendszer volt a vendégszeretet intézménye.²¹ Jól mutatja ezt a tényt, hogy Jézus nem létrehozta azt, hanem épít rá, amikor tanítványait szolgálatra bocsátja.²² Akár a már fentebb említett, a tizenkettő kiküldésére vonatkozó szakaszra, akár a hetven(két) tanítvány kiküldésének szövegére gondolunk, kitűnik, hogy Jézus számít az ismeretlen vándorok felé magától értetődően felkínált vendégszeretetre, amit a szolgálat viszontagságait felvállaló tanítványai felé megnyilvánuló isteni gondviselésként aposztrofál. „Semmit ne vigyetek az útra, se botot, se tarisznyát, se kenyeret, se pénzt, két-két alsóruhátok se legyen! Amikor betértek egy házba, ott maradjatok, és onnan induljatok tovább. Ha valahol nem fogadnak be titeket, amikor kimentek abból a városból, verjétek le még a port is lábatokról, bizonyítékul ellenük.”

(Lk 9,3–5) „*Ne vigyetek magatokkal erszényt, se tarisznyát, se sarut! Útközben ne is köszöntsetek senkit! Ha azonban egy házba beléptek, legelőször ezt mondjátok: Békesség ennek a háznak! Maradjatok ugyanabban a házban, és azt egyétek, igyátok, amit adnak, mert méltó a munkás a maga bérére. Ne járjatok házról házra!*” (Lk 10,4–5.7)

A kegyesség ilyenképpen való megélése bizonyos – mai értelemben szektásan – elkülönülő vallási csoportok (például esszénusok) ellenében való önmeghatározásra is alkalmat ad, akik megtagadták a kívülről való idegenekkel történő asztalhoz telepedést.²³

A jézusi beszéd folytatása sem érdektelen a témánk szempontjából: „*Ha pedig bementek egy városba, és nem fogadnak be titeket, menjetek ki annak az utcáira, és mondjátok ezt: Leverjük még a port is, amely városotokból lábunkra tapadt, de tudjátok meg, hogy közel jött az Isten országa. Mondom nektek: Sodomanak elviselhetőbb sorsa lesz azon a napon, mint annak a városnak.*” (Lk 10,10–12) Logikus kérdésnek tűnik, hogy miként kapcsolódik Sodoma említése a tanítványok kirendeléséhez? A felületes magyarázat csupán a büntetés súlyosságára szorítkozik, holott az eredeti történeti háttér az ítélet indokait is segít párhuzamba állítani. Érdekes olvasata tehát a sodomai történetnek (Gen 19), hogy elsőrenden voltaképp a vendégszeretet elmulasztása vonta ott akkor maga után az Úr haragját.²⁴

Néhány fellelhető korabeli utalás indirekt módon is megerősíti a vendégszeretet működő intézményének tényét. Először is a mottóbeli igevers, amely logikusan azért használhatja a „*ne feledkeztek meg*” (μη + impf. imp.) formulát, mert egy meglévő gyakorlat abbahagyásától óvja a címzetteket. Biblián kívüli egykorú forrásként feltétlenül meg kell említeni a második század elejéről származó, az őskeresztény életvitelbe betekintést engedő Didakhé következő bekezdését, amely a vendégszeretettel való visszaéléseket igyekszik felderíteni és szabályozni (összhangban a Lk 10,7 utolsó mondatával): „*Minden apostolt, aki hozzátok érkezik, úgy fogadjátok, mint az Urat magát! De egy napnál tovább ne maradjon! Ha esetleg szükséges, maradjon még egy napot: ha azonban már három napig marad, akkor hamis próféta. Amikor az apostol elmegy tőletek, ne vigyen magával mást, csak kenyeret, addigra, amíg szállást talál. Ha pénzt kérne, hamis próféta.*”²⁵ Evidens, hogy csak egy széles körben elterjedt, működő rendszerrel lehet visszaélni. Hasonló anomáliákról számol be – ugyancsak közvetetten – Samosatai Lucius „Peregrinus halála” című satírája, amelyben a főhős visszaél a keresztények vendégszeretetével.²⁶

Ha viszont ilyen komplex alapot biztosító előzményekkel rendelkező, és bevett – már-már magától értetődő – módon működő rendszer volt a keresztények között (is) a vendégszeretet, akkor vajon miért vált szükségessé az erre történő erőteljes buzdítás?

Az első század második felére az „idegen” (ξενος) kifejezés két csoport egzisztenciáját jellemezte. Egyrészt a fel-fellobbanó, majd kiteljesedő keresztényüldözés nyomán bujdosni kényszerülő menekültek, másrészt a településről településre járó vándorprédikátorok körét. Az előbbieknél értelemszerűen menedékhelyre volt szükségük, ugyanakkor az őket együttérzéssel – vélhetően velük sorsközösséget vállaló – befogadók nem kis kockázatot vállaltak azzal, ha házuk ajtaját megnyitották előttük, ugyanis a keresztényrejtegetők kémkedő álkeresztények által egykönnyen lelepleződhetnek. A zsidó levél írója figyelmezteti a címzetteket, nehogy az üldöztetéstől való félelem miatt Isten szolgáit, küldötteit (tudniillik angyalait) elmulasszák megvendégelni. A másik csoport életmódjából fakadóan szorult szívességből történő vendéglátásra, egyrészt azért, mert anyagi lehetőségeik nem engedték meg a hivatalos fogadóknak (vö. Lk 2,7; 10,34–35) való éjszakázást, másrészt pedig éppen az említett

nyilvános szálláshelyek morális szempontból hírhedt volta miatt. Ezért saját feddhetetlen hírnevük védelmében a magánházakat részesítették előnyben.

Végül, az eredeti kérdésre is választ ad a kifejezés kiterjedt jelentéstartalmának iménti leírása, tudniillik mi a jelentősége annak, hogy pont a Zsidókhoz írt levélben található az idézett mottó? Éppen a zsidókból lett keresztényeknek volt leginkább kiépült és könnyen járható menekülőútjuk az üldöztetésből: vissza az elismert és biztonságos, kiszámítható judaizmusba. Ettől a meghátráló visszalépéstől óvja őket az ige, emlékeztetve régmúlt, példaértékű eseményekre, követendő és elretentő esetekre egyaránt.

Jegyzetek

1. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen rendezett, az angyalok témakörét feldolgozó tematikus akadémiai év előadássorozatának részeként 2012. december 3-án elhangzott előadás szerkesztett változata.
2. Colin Brown (szerk.): *The New International Dictionary of New Testament Theology*. Vol. 1. Carlisle, Cumbria, 1986, Paternoster Press, 686. o.
3. Homérosz: *Odüsszeia*. VIII. 576; IX. 175. Budapest, é. n., Európa, 125. o., 131. o.
4. Brown, 686. o.
5. Craig A. Evans – Stanley E. Porter (szerk.): *Dictionary of New Testament Background*. Leicester, 2000, InterVarsity Press, 524. o.
6. George Arthur Buttrick: *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. Vol. 2. Nashville, 1962, Abingdon Press, 654. o.
7. Homérosz: *Odüsszeia*. VI. 207–208. Budapest, é. n., Európa, 94. o.
8. Evans–Porter, 266–267. o.
9. Publius Ovidius Naso: *Metamorphoses*. VIII. 625–32. Budapest, 1975, Magyar Helikon, 235. o.
10. David Noel Freedman (szerk.): *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. 3. London, 1992, Doubleday, 300. o.
11. Például 2Móz 24,9–11.
12. Misna: Ávót 3,4; Beráchót 17a.
13. Lásd Zákheus – Lk 19; emmausi tanítványok – Lk 24; találkozás a feltámadt Jézussal – Jn 21.
14. Genézis Rabba 39,14.
15. b. Sota 10a-b.
16. William L. Lane: *Word Biblical Commentary*. Vol. 47b. Hebrews 9–13. Dallas, 1991, Word Books Publisher, 512. o.
17. Brown, 689. o.
18. Gerhard Kittel – Gerhard Friedrich: *Theological Dictionary of The New Testament*. Vol. 5. Grand Rapids, Michigan, 1979, Eerdmans, 28. o.
19. 16. o.
20. Vö. Publiusz Máltán (Acta 28,7).
21. Geoffrey W. Bromiley (szerk.): *The International Standard Bible Encyclopedia*. Vol. 2. Grand Rapids, Michigan, 1987, Eerdmans, 106. o.
22. George Wesley Buchanan: *The Anchor Bible*. Vol. 36. To The Hebrews. London, 1972, Doubleday, 230. o.
23. Uo.
24. Didakhé. A tizenkét apostol tanítása: XI. 4–6
25. <http://www.tertullian.org/rpearse/lucian/peregrinus.htm> (2014. február 19.)

